

Коюда В.О.,
кандидат економічних наук, доцент
Костіна О.М.,
викладач.

Сутність і характерні ознаки виникнення кризових явищ у соціально-економічній системі

Анотація. Висвітлено результати семантичного та морфологічного аналізу поняття «криза» для розкриття сутності і варіативних підходів, щодо її характеристики. Виявлено послідовність виникнення та рівні розповсюдження кризових явищ на сучасному етапі розвитку економіки.

Ключові слова: криза, зламний момент, загострення протиріч, порушення рівноваги, фаза життєвого циклу.

І. Вступ. Структурна перебудова економіки України, з одного боку, і вступ до СОТ, з іншого, поставили перед суспільством ряд нових проблем, найважливішою з яких є подолання кризи на підприємствах усіх організаційно-правових форм господарювання. На тлі політичної і економічної нестабільності, структурних диспропорцій у суспільстві, недосконалості ринку товарів і послуг, зростання рівня безробіття та збільшення кількості неплатоспроможних вітчизняних підприємств характерним є підвищення інтересу до проблем дослідження сутності кризових явищ, природи їх виникнення та розробки на цій основі комплексу антикризових заходів.

Питаннями виникнення кризових явищ займалися такі вчені і економісти, як Маркс К., Кейнс Дж., Кондратьєв М., Шумпетер Й., Варга Є., Мендельсон Л., Меньшиков С., Туган-Барановський М., Ж. де Сисмонді, Кітчін Дж. та ін. Дослідження вітчизняних фахівців (Копилук О., Лігоненко Л., Тарасенко Л., Шершньова З. та ін.) були спрямовані на дослідження теорії економічних криз, але не досить уваги було приділено висвітленню ланцюга сутності кризи, найбільш суттєвих її особливостей з урахуванням факторів впливу та рівнів виникнення цього явища в сучасних умовах. Подолання кризи підприємства та

відновлення його платоспроможності можливе за умови професійної й своєчасної розробки антикризової програми, яка потребує насамперед визначення першооснови кризи, її характерних ознак й рівнів розповсюдження.

II. Постановка задачі. Метою статті є аналіз підходів щодо розкриття сутності кризи та її особливостей на сучасному етапі й встановлення рівнів її виникнення й розповсюдження. Було використано такі методи дослідження, як семантичного і морфологічного аналізу, теоретичного узагальнення та формальної логіки на основі системного підходу.

III. Результати. У сучасній науковій економічній літературі практично відсутнє загальновизнане уявлення про сутність кризи та її характерні ознаки. Ставлення до кризових явищ з боку вчених-економістів ніколи не було однозначним. Воно постійно змінюється, починаючи з другої половини XIX ст., коли поняття «криза» стало розглядатися відносно національної економіки та активно почали розвиватися теоретичні основи антикризового менеджменту. Були опубліковані перші роботи, в яких кризи пов'язувались з галузевою диспропорційністю, надвиробництвом, недоспоживанням з боку населення, надлишковим державним фінансуванням, циклічністю економіки тощо. Самі кризи вважались стихійними, не прогнозованими і шкідливими явищами для економічної системи, що вимагали активного втручання з боку держави з метою їх викорінення. Саме такий погляд на проблему сприяв розробці заходів, покликаних подолати кризи та розвитку антикризового управління в цілому.

Нові підходи до теорії антикризового менеджменту були спричинені значними кризовими потрясіннями, що сталися на початку XX ст. Основні положення цих підходів такі: кризи неминучі, оскільки є неодмінною фазою життєвого циклу функціонування будь-якої соціально-економічної системи; кризи сприяють оновленню системи, шляхом трансформації застарілих та малоефективних елементів; кризові явища підлягають прогнозуванню, тому попередити їх виникнення можливо за рахунок вчасних профілактичних заходів; подолати кризу чи пом'якшити її наслідки можливо лише за рахунок впровадження інноваційного підходу. Тобто було виявлено, що криза –

невід’ємний етап життєдіяльності будь-якої соціально-економічної системи, який сприяє її оновленню та подальшому розвитку на якісно-новому рівні [12].

З огляду на зазначене слід відмітити, що вивчення кризи в останні роки стало предметом дослідження вчених та фахівців різних наукових напрямків. На основі дослідження точок зору вітчизняних та зарубіжних авторів було систематизовано та узагальнено семантичний і морфологічний аналіз поняття «криза» (табл. 1, 2). Семантичний аналіз дозволив узагальнити підходи авторів до поняття «криза» і зробити висновок про найбільш обґрунтований підхід щодо сутності кризи запропоновано Шершньовою З. та ін. [11]. У роботі автори тричі приводять визначення цього складного явища, тобто криза за [11] – загальна універсальна фаза будь-якого циклу, період порушення рівноваги; фаза циклу, протягом якої відбувається поновлення порушених у ході розвитку економіки пропорцій і яка виявляється у зниженні обсягів виробництва, зменшенні завантаження виробничих потужностей, збільшенні рівня безробіття, порушенні у грошово-кредитних та валютних сферах; глибокий розлад економічної системи, спосіб тимчасового розв’язання її суперечностей.

На основі результатів семантичного аналізу (табл. 1) виявлені найбільш характерні ознаки кризи (23), які дають змогу узагальнити результати морфологічного аналізу сутності цього складного явища у життєдіяльності соціально-економічної системи.

Морфологічний аналіз свідчить, що найбільш притаманними ознаками кризи є: загострення протиріч (12%), зламний етап (9%), порушення рівноваги (6%), тяжкий перехідний стан (6%), що призводить до розладу економічної системи та поступового переходу до нової фази відтворювального циклу.

Аналіз наведених ознак (табл. 2) відображає більш суттєве виокремлення основних якісних характеристик кризи. Будь-яка система існує на основі балансового підходу, а поява суперечностей призводить до появи протиріч та їх загострення до максимального рівня і появи потенційної можливості переходу до іншого етапу.

Таблиця 1

Семантичний аналіз поняття «криза»

№	Ключові слова (ознаки)	Визначення терміну	Автор (и), джерело
1	2	3	4
1	Стан (1)	Криза – стан, при якому неможливе подальше функціонування індивіда у рамках попередньої моделі поведінки, навіть якщо вона цілком влаштовувала даного індивіда	Вікіпедія [4] (1)
2	Тяжкий стан, (1) падіння, (2) нестача, (3) невідповідність (4)	Криза (від грецького <i>krisis</i>) – різкий перелом, тяжкий перехідний стан, крайня точка падіння, гостра нестача, невідповідність	Лігонєко Л. [7, с. 11] (2)
3	Зламний етап (5)	Криза – це зламний етап у функціонуванні будь-якої системи, яка зазнає впливу ззовні та зсередини	Тарасенко Л. та ін. [9, с. 8] (3)
4	Розлад економічної системи (6)	Криза – глибокий розлад економічної системи, спосіб тимчасового розв’язання її суперечностей	Шершньова З. та ін. [11, с. 44] (4)
5	Розладнання, (6) злам, (5) загострення протиріч (7)	Криза – глибоке розладнання, різкий злам, період загострення протиріч у процесі розвитку будь-якої сфери людської діяльності	Абалкін Л. [1, с. 21] (5)
6	Загострення протиріч (7)	Криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі (організації), що загрожує її життєвій стійкості у оточуючому середовищі	Коротков Е. [2, с. 17] (6)
7	Загострення протиріч, (7) неузгодженість діяльності, (4) зламний момент (5)	Криза – крайнє загострення протиріч розвитку; зростаюча небезпека банкрутства, ліквідації; неузгодженість діяльності економічної, фінансової та ін. систем; зламний момент у процесах змін	Зуб А. [5] (7)
8	Період ускладнень, (8) банкрутство (9)	Криза – період гострих ускладнень в економіці. Характеризується зростанням безробіття, масовими банкрутствами, зубожінням населення і т.д.	Словник історичних термінів та понять [8] (8)
9	Період порушення рівноваги (10)	Криза – загальна універсальна фаза будь-якого циклу, період порушення рівноваги	Шершньова З. та ін. [11, с. 45] (4)
10	Процес, (11) зниження (2)	Криза – процес, що включає фази розвитку від зниження рентабельності й обсягів прибутку до критичного порогу – банкрутства	Король В. [12, с. 38] (9)
11	Незапланований процес, (11) обмежена можливість впливу, (12) важко прогнозовані наслідки (13)	Криза – незапланований процес обмеженого продовження й обмеженої можливості впливу менеджменту на діяльність підприємства з важко прогнозованими наслідками, які ставлять під загрозу весь подальший розвиток підприємства	Кошкін В. [12, с. 38] (10)

Продовження табл. 1

1	2	3	4
12	Надзвичайна ситуація, (14) збої у підсистемах підприємства (15)	Криза – надзвичайна ситуація, у результаті якої виникають значні збої в основних підсистемах підприємства.	Базаров Г. та ін. [12, с. 38] (11)
13	Несприятливий результат діяльності (16)	Криза – це економічна категорія, що відображає загальний несприятливий результат діяльності фірми (підприємства) на певний період часу за багатьма економічними ознаками	Фомін Я. [10, с. 9] (12)
14	Характеристика функціонування (17)	Криза – це ситуативна характеристика функціонування будь-якого суб'єкта, що є слідством невизначеності у його зовнішньому і внутрішньому середовищах	Чернявський А. [12, с. 38] (13)
15	Періодична закономірність (18)	Криза – це закономірність для всіх суб'єктів економіки, що періодично повторюється на протязі всього відрізка існування підприємства з моменту його створення до ліквідації	Фомін Я. [10, с. 9-10] (12)
16	Фаза циклу, (19) збільшення рівня безробіття, (20) порушення у грошово-кредитній сфері, (21) зменшення завантаження виробничих потужностей, (22) зниження обсягів виробництва (23)	Криза – фаза циклу, протягом якої відбувається поновлення порушених у ході розвитку економіки пропорцій і яка виявляється у зниженні обсягів виробництва, зменшенні завантаження виробничих потужностей, збільшенні рівня безробіття, порушенні у грошово-кредитних та валютних сферах	Шершньова З. та ін. [11, с. 44] (4)
17	Фаза відтворювального циклу (19)	Криза – одна з фаз відтворювального циклу, що включає послідовно кризу, депресію, поживлення і підйом	Александров Г. [1, с. 23] (14)

Порушення рівноваги призводить до розладу та поступової адаптації безпосередньо самої економічної системи. Криза – це одна умовно-відокремлена фаза відтворювального циклу, який вміщує поряд з кризою послідовно наступні фази: депресія, поживлення і нова якісна основа до підйому та розвитку соціально-економічної системи на підставі науково-технологічного прогресу.

Таблиця 2

Морфологічний аналіз поняття «криза»

Рівень	Ознака	Автор (и), джерело														Σ
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА	Період порушення рівноваги, (10) період ускладнень (8)			x					x							2
	Загострення протиріч (7)						x					x	x		x	4
	Неузгодженість діяльності (4)		x					x								2
	Падіння (2), нестача (3)	x								x						2
	Зламний етап (5)			x		x		x								3
	Надзвичайна ситуація (14)											x				1
	Періодична закономірність (18)												x			1
	Ситуативна характеристика функціонування (17)													x		1
	Фаза відтворювального циклу (19)				x										x	2
	Обмежена можливість впливу (12)										x					1
	Важко прогнозовані наслідки (13)										x					1
	Збільшення рівня безробіття (20)				x					x						2
	Порушення у грошово-кредитній та валютній сферах (21)				x											1
	Розлад економічної системи (6)				x	x										2
	Тяжкий перехідний стан (1)	x	x													2
ПІДПРИЄМСТВО	Незапланований процес (10)									x	x					2
	Зменшення завантаження виробничих потужностей (22)				x											1
	Збої у роботі підсистем підприємства (15)											x				1
	Зниження обсягів виробництва (23)				x											1
	Несприятливий результат діяльності (16)												x			1
	Зростаюча небезпека банкрутства (9)								x	x						2
Усього		2	2	2	6	2	1	2	2	4	3	3	3	1	2	35

На основі проведених досліджень і аналізу сутності та основних ознак кризи нами пропонується власне визначення цього поняття. Таким чином, криза – це одна із фаз відтворювального циклу життєдіяльності соціально-економічної системи (СЕС), що характеризується загостренням протиріч та порушенням рівноваги у СЕС з перехідним етапом до оновлення та подальшого її розвитку.

З точки зору визначення сутності кризи було виділено три підходи. Частина спеціалістів [2, 4, 5, 7, 8] розглядають кризу як тяжкий перехідний стан, якому притаманні невизначеність, глибокий розлад, неузгодженість діяльності, що ставлять під загрозу існування, функціонування і розвиток будь-якої системи.

Інші спеціалісти [10, 12] вважають кризу важко прогнозованим процесом, що призводить до негативних результатів діяльності (у деяких випадках до банкрутства і ліквідації) і який майже не піддається впливу, тобто регулюванню та координації.

Точку зору, що відрізняється від розглянутих вище, відмічають у своїх працях [1, 9, 11], вважаючи кризу фазою відтворювального циклу, що включає послідовно кризу, депресію, пожвавлення і підйом.

На основі розглянутих поглядів фахівців та вчених була зроблена спроба згрупувати різні підходи, що характеризують кризу як стан, як процес і як фазу циклу (рис. 1), що можуть бути використані при формуванні антикризової програми підприємства.

Розглядати кризу доцільно із застосуванням системного підходу, тобто характеризувати це явище необхідно на локальному і глобальному рівнях з урахуванням чинників внутрішнього і зовнішнього середовища суб'єкту. На основі використання полісемії щодо поняття «криза» нами було виявлено, що більшість авторів схильні виділяти кризи на рівні окремого індивіда, підприємства та соціально-економічної системи в цілому, які зазнають впливу ззовні та зсередини (рис. 2.)

Рис. 1. Варіативні підходи щодо сутності кризи

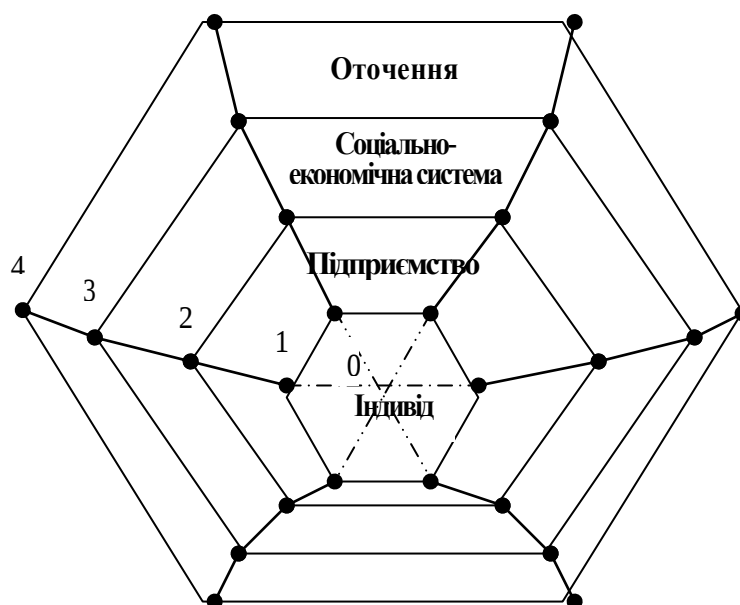

Рис. 2. Рівні розповсюдження кризових явищ

Кризові явища здатні розповсюджуватися на трьох рівнях: індивіду, підприємства (суб'єкту господарювання) і соціально-економічної системи. Однак, для подолання кризи необхідно враховувати також чинники зовнішнього і внутрішнього середовища. Діапазон 0-1 – це внутрішнє середовище індивіда. Діапазон 1-2 одночасно є внутрішнім середовищем для підприємства і зовнішнім для індивіда. Водночас зовнішнє оточення підприємства (діапазон 2-3) є внутрішнім середовищем для соціально-економічної системи. Діапазон 3-4 – зовнішнє оточення одночасно для всіх рівнів розповсюдження кризи в масштабах країни. На нашу думку, визначення рівнів розповсюдження кризи та чинників зовнішнього і внутрішнього середовища є першочерговим завданням антикризового управління.

Послідовність виникнення кризових явищ у життєдіяльності соціально-економічних систем доцільно розглядати на прикладі її основного елементу, тобто на рівні окремого підприємства. Саме життєвий цикл підприємства, з притаманними йому послідовними фазами підйому та спаду найбільш повно розкриває сутність кризи. Графік життєвого циклу підприємства, що відображає процес його діяльності у довгостроковому періоді (тобто на протязі всього строку існування) зображено з допомогою кривої 1 (рис. 3). Позиція підприємства у короткострокових періодах розвитку ($[0; t_1]$ і т.д.) – крива 2.

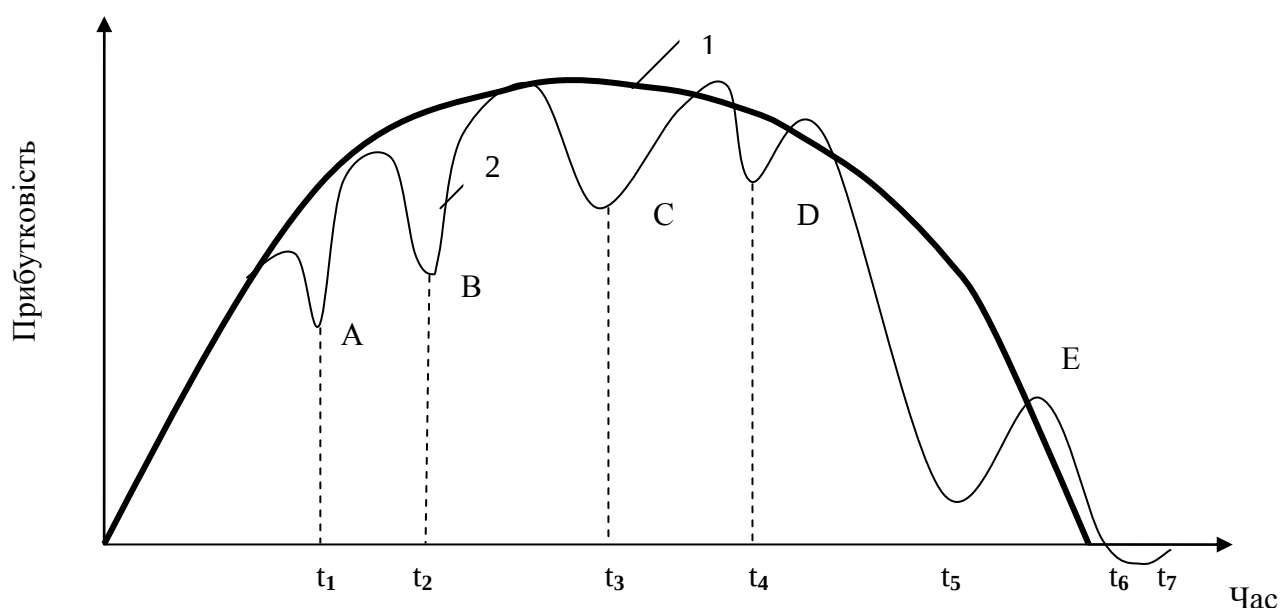

Рис. 3. Життєвий цикл підприємства [10, с. 10]

У традиційному життєвому циклі підприємства виділяють сім стадій [10, с. 10-11]: народження $[0; t_1]$, розвиток $[t_1; t_2]$, бурхливе зростання $[t_2; t_3]$, стабілізація $[t_3; t_4]$, стагнація $[t_4; t_5]$, занепад $[t_5; t_6]$, банкрутство і ліквідація $[t_6; t_7]$. Піки кризових «ям» (позначені літерами A, B, C, D, E) є своєрідними умовними кордонами між циклами розвитку. Однак кризові явища можуть виникати не тільки у зазначені проміжки часу, зазвичай, вони виникають спонтанно на будь-якому відрізку життєдіяльності соціально-економічної системи. Таким чином, криза – це процес, який характеризується різною тривалістю та рівнем розповсюдження. Вона є логічним завершенням фази занепаду і є початком етапу оновлення організації на якісно-новому рівні за умови створення нових конкурентних переваг.

Головна мета антикризового управління – попередити виникнення кризи ще до того, як підприємство опиниться у кризовій «ямі». Результат антикризового управління залежить від рівня підготовки керівництва, вміння своєчасно реагувати та передбачати негативні наслідки на основі використання арсеналу антикризових методів, засобів та прийомів. Усе це потребує відповідних знань та досліджень щодо сутності кризи, передумов її виникнення з урахуванням факторів впливу та обґрунтування комплексу заходів щодо

управління цим складним процесом. Проте на практиці криза завжди виникає несподівано, не залишаючи часу на підготовку та можливості швидкого та адекватного реагування з боку керівництва. Для попередження цього необхідно вчасно впроваджувати профілактичні попереджувальні та корегувальні заходи й постійну діагностику кризових явищ, що займається в першу чергу вивченням базових параметрів кризи (причин виникнення, виду кризи, фази її розвитку тощо) і прогнозуванням можливих наслідків її впливу.

IV. Висновки. Проведене дослідження щодо сутності кризи на основі семантичного і морфологічного аналізу дозволило виявити найбільш притаманні цьому явищу характерні риси та особливості. Це може стати підґрунтям для вивчення класифікації кризових явищ за різними ознаками, що дозволить обґрунтувати та класифікувати базові параметри кризи для використання суб'єктом господарювання при формуванні антикризової програми управління на перспективу.

Література: 1. Антикризисное управление: теория, практика, инфраструктура: Учебно-практическое пособие / Отв. ред. Г. А. Александров. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 544 с.; 2. Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э. М. Короткова. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 432 с.; 3. Баринов В. А. Антикризисное управление: Учебное пособие. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. – 520 с.; 4. Википедия // <http://ru.wikipedia.org>; 5. Зуб А. Т. Стратегический менеджмент // <http://lib.socio.msu.ru>; 6. Кирсанов К. А., Попов С. А. Антикризисное управление: Учебное пособие. – М.: МАЭП, ИИК «Калита», «Собрание», 1999. – 144 с.; 7. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством: Підручник. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. – 824 с.; 8. Словарь исторических понятий и терминов // <http://www.examen.ru>; 9. Тарасенко Л. М., Веретенников В. И., Ободец Р. В. Антикризисный менеджмент предприятия. Учебное пособие. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 243 с.; 10. Фомин Я. А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 349 с.; 11. Шершньова З. Є., Оборська С. В. Антикризове управління підприємством: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2004. – 196 с.; 12. Штангерт А. М., Копилук О. І. Антикризове управління підприємством: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 335 с.